

СИСТЕМА ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ: ЦІЛІ ТА НАСЛІДКИ

Пашков В. О.,
політичний експерт,
кандидат політичних наук

У статті розглядаються основні напрямки, етапи та інструменти трансформації системи вищої освіти Німеччини в умовах тоталітарного режиму. Аналізується вплив нацистської політики та ідеології на освітню та дослідницьку діяльність, інституційний розвиток вишів.

В статье рассматриваются основные направления, этапы и инструменты трансформации системы высшего образования Германии в условиях тоталитарного режима. Анализируется влияние нацистской политики и идеологии на образовательную и исследовательскую деятельность, институциональное развитие вузов.

The article deals with main directions, stages and instruments of transformation of the higher education system of Germany in condition of totalitarian regime. The influence of Nazis policy and ideology on educational and research activity, institutional development of universities is analyzed.

Ключові слова: вища освіта, освітня політика, Третій Рейх, тоталітарний режим, націонал-соціалізм, народне співтовариство.

Постановка проблеми. Феномен та політичні практики тоталітаризму широко досліджуються західними та пострадянськими суспільствознавцями. Такий активний інтерес дослідників зумовлюється впливом тоталітарних режимів на політичну історію ХХ ст. та їх вражаючою ефективністю з мобілізації суспільних ресурсів, перетворення соціального простору. Особлива увага приділяється нацистському режиму в Німеччині як класичному і яскравому прикладу ультраправого тоталітаризму. Більшість досліджень фокусується на трансформаціях державних інститутів, політико-партійної системи, взаємовідносин влади та суспільства. Значно менше уваги приділяється впливу нацистської політики на неполітичні сфери суспільного життя, зокрема освіту. У цьому контексті наша робота буде сприяти детальнішому розумінню трансформації освітньої системи у нацистській Німеччині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників, які займаються цією проблематикою, можна виділити М. Бабіну, І. Женіна, О. Давлетова, В. Броннікова, В. Левіна, Б. Дем'яненко, Р. Еванса. Російська дослідниця М. Бабіна аналізує вищу освіту у Третньому Рейху як інструмент політичної боротьби та ствердження влади НСДАП. Вітчизняний політолог Б. Дем'яненко порівнює функціонування систем освіти в міжвоєнних Німеччині та СРСР, відзначаючи однаковість політичного курсу та завдань, які ставилися перед освітою тоталітарними режимами під час її модернізації. Політизація реформування вищої освіти в нацистській Німеччині розглядається також у роботах В. Броннікова, В. Левіна, І. Женіна.

Метою статті є висвітлення та аналіз політики у сфері вищої освіти в нацистській Німеччині у контексті формування моделі суспільства на основі ідейної платформи націонал-соціалізму. До завдань, вирішення яких дозволить реалізувати поставлену мету, ми відносимо такі:

- з'ясування загального бачення нацистами мети та інструментів реформування системи вищої освіти та науки;
- визначення основних владних центрів, які мали свої інтереси у сфері вищої освіти та впливали на формування політики у галузі.

Виклад основного матеріалу. У ХІХ – першій третині ХХ ст. Німеччина володіла однією з найкращих університетських систем у світі. Ця країна, першою модернізувавши власні університети з закостенілих середньовічних корпорацій, які були далекі від науки та суспільного життя, в сучасні науково-навчальні установи, досягла провідних позицій у сфері наукових досліджень та високої якості освіти. Протягом ХІХ ст. німецькі університети були осередками культурної модернізації, а після 1871 р. активно сприяли легітимізації єдиної німецької держави. Влада імперії високо цінувала та прагнула використовувати інтелектуальний авторитет професорів для конструювання проекту нації.

Попри складну економічну ситуацію та політичну турбулентність у Веймарську добу, німецькі університети зберігали свій високий суспільний авторитет та статус світових центрів науки до початку 1930-х рр. Тоді в Німеччині працювало 32 Нобелівських лауреата. Справи та тенденції у вищій школі країни кардинально змінилися з приходом до влади націонал-соціалістів у 1933 р. Це стало початком тривалого періоду репресій та занепаду галузі. Зневажливе ставлення влади до академічної сфери здебільшого можна пояснити специфікою нацистської ідеології, яка апелювала до почуттів, віри, інстинктів та стереотипів, а вже потім – до розуму. Поняття «автономна та універсальна наука», яке було фундаментом класичного німецького університету, суперечило філософії нової влади, а тому вона всіляко прагнула викоринити, деформувати його. Крім того, націонал-соціалізм наголошував на концентрації вищого інтелектуального авторитету в одному місці – в партії та у фюрера, а тому не було необхідності звертатися до авторитету науки та інтелектуалів. Внаслідок цього серед усіх освітніх рівнів вищій школі нацистський режим приділяв найменше уваги. Якщо початкова і середня освіта зазнали суттєвих структурно-функціональних змін, то реформування вузівської системи мало переважно політико-кон'юнктурний, а не концептуальний характер.

З перших днів приходу до влади Гітлер почав здійснювати свою програму, згідно з якою Німеччина повинна була досягти нової величі. Її здійснення передбачало два етапи. На першому етапі ставилося завдання згуртувати німців у народну спільність. Для цього потрібно було очистити арійську расу від «чужої крові», подолати класові, конфесійні й політичні суперечності, уніфікувати державне керівництво, створити сильну вертикаль влади, яка б спиралась на принцип особистого керівництва державою, економікою, суспільним життям. Тільки виконавши цю внутрішню роботу, можна було розраховувати на успіх на другому етапі – у зовнішній експансії. Вирішенням завдань першого етапу нацистський режим займався здебільшого до 1936 р., після чого почалась тотальна підготовка до війни. Це пояснює той факт, що основні трансформації у німецькій вищій школі за нацистського режиму відбулися у 1933–1936 рр.

У 1933 р. були прийняті урядові постанови про початок нацифікації всієї освітньої системи країни від початкової школи до університетів. Першими практичними кроками в реалізації цього курсу стали ухвалені у травні 1934 р. декрети про створення імперського міністерства науки, виховання та народної освіти, яке очолив Бернгард Руст, та заміну децентралізованої системи освітнього керування на централізовану.

Політика нацифікації не мала серйозного спротиву викладачів. Нацистам не довелося ідейно завойовувати вузи. Німецька академічна спільнота після поразки у Першій світовій війні перебувала у стані фрустрації, не сприймаючи і не підтримуючи демократичні порядки Веймарської республіки, які асоціювалися у суспільстві з перманентною економічною кризою, невдалими інституційними реформами та низьким рівнем життя. Більшість викладачів традиційно займала правоконсервативні позиції, однак воліла дотримуватися аполітичного образу, який допомагав їм захищати університетську систему від демократичних реформ. Тому німецькі виші дуже швидко стали ідеологічним інструментом інтегруючого та спрямовуючого впливу НСДАП на соціум. Це пояснюється тим, що чистки та оновлення викладацького складу в німецьких вишах тоді не були масовими і охопили не більше 15% викладацького корпусу.

Початок політики уніфікації був ознаменований прийняттям Закону «Про злиття земель з Рейхом», що означало ліквідацію федерального устрою. Для вищої школи це означало перехід від децентралізованої системи управління, яка існувала у Веймарській республіці, до централізованого управління. Управління вищою освітою увійшло до компетенції імперського Міністерства науки, виховання і народної освіти під керівництвом Бернгарда Руста. Університети, які за часів імперії (1871–1918) та Веймарської республіки (1919–1933), підпорядковувалися регіональній владі, були передані до юрисдикції центрального міністерства освіти і втратили будь-яку автономію.

Очоливши Міністерство освіти 30 квітня 1934 р., Руст безперервно залишався на посаді до 30 квітня 1945 р., входив до складу всіх нацистських урядів, зарекомендувавши себе послідовним та енергійним виконавцем ідей та політики режиму в галузі. У добу Веймарської республіки Руст був звільнений з посади шкільного вчителя через активну пропагандистську діяльність і психічні відхилення, що в очах Гітлера було більше гарною характеристикою, ніж вадою.

Міністр мав фактично необмежену владу над освітньо-науковою сферою, призначав ректорів, деканів та професорів вишів, приймав рішення про відкриття нових кафедр і факультетів, очолював комісію з видачі дозволів на викладацьку діяльність, до 1936 р. відповідав за діяльність «Гітлерюгенда». Міністр також особисто призначав керівників націонал-соціалістичного Союзу студентів та Союзу доцентів, членство в яких стало обов'язковим. Ще на початку своєї роботи Руст чітко визначив головне завдання: «Система освіти має виховувати фізично здорових і етнічно свідомих німців у дусі націонал-соціалізму» [7, с. 126]. Для цього, на думку нацистського керівництва, на всіх рівнях потрібно було провести кадрові чистки, кардинально змінити зміст навчальних програм і ціннісну матрицю так, щоб освітня система прищеплювала молоді беззаперечну віру у вищість арійської раси, колективістську етику, націоналізм і антисемітизм.

В ідейному плані нацистська педагогіка та освітня політика спиралися на сукупність взаємопов'язаних, але нетотожних концепцій – ідею «народного співтовариства» (“Volksgemeinschaft”), концепцію «крові і ґрунту» (“Blut und Boden”), расову теорію, концепцію «політично активної особистості», окремі ідеї класиків німецької філософії. Співвідношення між ними час від часу змінювалося, що відображалось в навчальних планах і акцентах освітнього адміністрування. Вищою виховною метою було проголошено формування «нової людини» – націонал-соціалістичної особистості, яка б поєднувала риси вічного борця за ідею та політичного солдата.

Освітня політика Третього Рейху була спрямована на створення ідейно однорідного суспільства в расовому й світоглядному плані. Починаючи з 1933 р., для освітньої та культурної політики нацистського режиму була характерна орієнтація на прищеплення, за висловлюванням Гітлера, цінностей народного співтовариства. Ідеологи Третього Рейху бачили основне завдання вищої школи, з одного боку, у вихованні націонал-соціалістичної особистості, расової свідомості, ідеалів народного співтовариства, а з іншого – у підготовці кваліфікованих кадрів для потреб мілітаризованої економіки. Результатом діяльності вищої школи мало стати формування політичних солдатів Рейху, які мали служити народу, державі та фюреру.

Слід відзначити і той факт, що, попри функціонування жорстко централізованої моделі управління на чолі з профільним міністерством, сфера вищої освіти та науки у Третьому Рейху стала предметом як прихованої, так і відкритої боротьби різних владних центрів та елітних груп нацистської держави. МВС, СС, МОЗ, Міністерство соціальної політики, партійний апарат намагалися втручатися в освітні справи та конфлікти всередині академічної спільноти, конкуруючи між собою у певних питаннях. Керівники цих відомств дуже часто були покровителями академіків і професорів, лобіювали їхнє кар'єрне просування в університетах і наукових інститутах. Навіть сам Гітлер часто втягувався у конфлікти вчених та особисто надавав професорство своїм протезе.

Постійну боротьбу за адміністративні важелі управління та контролю в освітньо-культурній сфері вели відомства Руста, Геббельса (Міністерство пропаганди та Імперська палата культури), Розенберга (Націонал-соціалістичне культурне об'єднання), Гімmlера (СС і СД), Фріка (Міністерство внутрішніх справ). За умов однопартійної диктатури ця боротьба мала кулуарний характер, а її результати проявлялись у адміністративних реорганізаціях і розподілі сфер впливу.

Руст формально мав значну перевагу над конкурентами, оскільки очолював освітню систему країни. Однак як нехаризматична і нерішуча людина він не мав великої підтримки та авторитету серед освітян і партійців. Водночас він був майстром апаратних інтриг і користувався абсолютною довірою Гітлера.

Як свою вотчину освітню систему розглядав один із провідних ідеологів Третього Рейху Альфред Розенберг. Його позиції у цій галузі значно посилились, коли у лютому 1934 р. він став уповноваженим фюрера з нагляду за духовним і світоглядним вихованням. Відомство Розенберга підтримувало наукові дослідження з питань ідеології та середньовічної німецької історії, втручалось в академічні конфлікти серед істориків.

МВС було залучене до мілітаризації навчання та виховання на всіх рівнях, перевіряло майбутніх абітурієнтів на політичну лояльність режиму, а також здійснювало поліцейський нагляд за учнями та студентами. Його керівник Вільгельм Фрік у своїх публічних виступах неодноразово підкреслював, що освіта є важливою частиною державної безпеки.

Освітня сфера цікавила і внутрішню службу безпеки НСДАП (СД), яка підпорядковувалася голові СС Генріху Гімmlеру. У її структурі функціонували відділи культури, науки, школи та виші, які відслідковували та аналізували настрої в цих галузях. СС і СД слідкували за змістом лекцій, семінарів, наукових журналів і конференцій.

Дослідницькі фонди СС фінансували навчальні дисципліни та дослідження в університетах, наукових інститутах, які мали прикладне значення для ідеологічних цілей режиму. Серед пріоритетних дисциплін були геополітика, антропологія, генетика, расова гігієна. Також у сфері уваги Гімmlера перебували елітні нацистські школи, які були призначені для підготовки майбутніх партійних кадрів.

Особливо сильний вплив на формування освітньої політики мало створене в березні 1933 р. Міністерство просвітництва й пропаганди на чолі з Й. Геббельсом. Коло його інтересів поширювалось на виховну роботу серед молоді, відбір викладацьких кадрів, реалізацію ідеологічних настанов у навчальному процесі. У цьому контексті воно перетиналося з компетенцією Міністерства освіти, що не раз викликало протиріччя та конфлікти між ними.

Згідно із загальним політичним курсом режиму на побудову корпоративної моделі суспільства та економіки процеси об'єднання та уніфікації різноманітних громадських організацій під патронатом НСДАП охопили й освіту. У 1933 р. була створена націонал-соціалістична студентська ліга Німеччини, яка вже у 1935 р. охопила всіх студентів країни. Партійні функціонери активно залучали студентів до різних політико-ритуальних заходів (смолоскипна хода, публічне знищення заборонених книг) та чисток у викладацькому складі.

За короткий час Націонал-соціалістичний союз освітян (НССО), створений як незалежна громадська організація у 1927 р., поглинув всі інші професійні об'єднання німецьких освітян, охопивши 97% вчителів і викладачів країни. Якщо у грудні 1932 р. НССО нараховував 5 тис. членів, то у грудні 1933 р. – 220 тис. [4, с. 101]. До 1935 р. процес нацифікації освітньої системи був завершений. Протягом певного часу (до 1937 р.) автономію зберігали лише католицькі союзи освітян, які не вдалося швидко поглинути, оскільки їх захищали статті конкордату, укладеного нацистським урядом з Ватиканом у 1933 р. До 1936 р. 32% освітян стали членами НСДАП [9, с. 42]. Як студентська ліга, так і освітянський союз організаційно були підрозділами нацистської партії. Керування цими організаціями мало централізований характер, а їх територіально-адміністративна структура копіювала структуру НСДАП.

Водночас у системі вищої освіти виник новий центр впливу – регіональний осередок Націонал-соціалістичної робітничої партії (НСДАП). У грудні 1933 р. Закон «Про забезпечення єдності партії і держави» проголосив НСДАП носієм німецької державницької думки. Німеччина була розділена на 33 партійні області (гау) на чолі з партійними гауляйтерами, які вважалися представниками уряду. Відповідно до цього Закону будь-яке призначення на адміністративну посаду в державних установах без згоди місцевого осередку НСДАП вважалось недійсним. Отже, ректорів та деканів призначав Міністр освіти за рекомендацією відповідного гауляйтера. Кандидат на посаду обов'язково мав бути членом нацистської партії.

Через своє зневажливе ставлення до інтелектуалів та науки нацисти так і не сформували системної політики відносно вищої школи. Після очищення університетів від «неарійських» елементів вони передали контроль за внутрішніми справами (навчальні програми, підручники, кадри, тематику досліджень) лояльним групам «арійських» вчених, залишивши за собою загальний адміністративний нагляд. Вакуум владної уваги з боку уряду на місцевому рівні заповнили гауляйтери, вплив яких на виші постійно зростав як формально, так і неформально.

Тривале нацистське панування у галузі призвело до деформації функціональної матриці вишів. Протягом XIX – першої третини XX ст. у тріаді освіта – дослідження – культура домінували перші два завдання. Культурна функція університетів розумілась як формування національної ідентичності. Нацисти швидко визначили нові пріоритети і змінили це співвідношення. Культурна функція була трансформована у прищеплення нацистського світогляду і стала головною. З огляду на це поширення національної культури, знань та символів мало відбуватись у «правильному» напрямку і жорстко контролюватись.

Навчальна і науково-дослідницька діяльність у вишах внаслідок сильної ідеологізації сильно постраждали. Результатом цього стало сильне зниження освітніх стандартів і рівня підготовки фахівців. Навчальний процес був перебудований у такий спосіб, щоб виключити можливість самостійних міркувань, дискусій, критичного аналізу.

Не розуміючи сутнісних основ дослідницького процесу, від вузівської науки нова влада вимагала, щоб вона перетворилась з академічної на публічну. На практиці це означало відмову від критеріїв об'єктивності, верифікації, точності на користь швидкого результату, практичності і політичної заангажованості. З цього приводу чітко висловився Гімлер: «Нікого не цікавлять наукові погляди вчених. Якщо держава або партія висловлює якусь думку як відповідний пункт для досліджень, то це має вважатись науковою аксіомою і не допускати жодної критики» [23, с. 100]. Вже наприкінці 1930-х рр. німецька економіка почала відчувати нестачу висококваліфікованих кадрів, а прогрес у перспективних технологічних і військових проектах уповільнився. У цілому у вищій школі тоді спостерігався примат виховання над освітою і наукою.

Більшість представників нацистської верхівки були вихідцями з малоосвічених верств, а тому досить зневажливо ставилися до науки, особливо фундаментальної, оскільки вона асоціювалася у них з ненависним їм інтелектуалізмом. Однак після приходу до влади їхній підхід став більш прагматичним. Головною функцією науки офіційно проголошується служіння інтересам народу. Замість старого ідеалу пошуку об'єктивного знання акцент став робитися на політичному і та інструментальному значенні досліджень, «правильній» інтерпретації. Будь-які наукові ідеї або погляди, які суперечили або погано вписувалися в ідеологічний контекст, оголошувались єврейськими, неарійськими.

Висновки. Нацисти поділили наукові дисципліни на дві категорії: 1) корисні в практичному та ідеологічному плані; 2) інші дисципліни, які мали довести свою перспективність для влади.

До першої категорії увійшли інженерна справа, технічні науки, хімія, історія, геополітика, біологія, медицина, антропологія. Перші три мали беззаперечне економічне і військове значення та підтримку німецьких промислових кіл, на які спирався уряд. Інші були покликані обслуговувати ідеологічні потреби режиму. Відносно них влада проводила системну політику, яка поєднувала кадрові чистки, корекцію освітніх і дослідницьких програм та збільшення фінансування. За націонал-соціалізму ці дисципліни отримували значну державну підтримку і активно розвивалися. У 1933–1939 рр. 5 вчених Третього Рейху отримали Нобелівські премії з хімії та медицини.

Серед гуманітарних наук найкориснішими для нацистів стали історія і геополітика. «Правильне» викладання історії мало сприяти відродженню національної гордості німців, а також органічно пов'язати у суспільній пам'яті нацистський режим з розвитком німецької державності.

Німецька геополітична школа на чолі з Карлом Хаусхофером стала популярною в суспільстві ще у 1920-х рр. Її провідні ідеї – про державу як зумовлений простором організм, несправедливість Версальського договору, возз'єднання німецьких діаспор з рейхом – були близькі нацистам. Тому вони прагнули використати її авторитет і напрацювання. Геополітична концепція боротьби за життєвий простір широко використовувалася владою. У вищих вивченнях геополітики стало обов'язковим, а в школах геополітичні ідеї були включені до підручників та навчальних планів з географії. У ширшому значенні геополітика була науковим обґрунтуванням для агресивної зовнішньої політики.

До другої категорії потрапили фізика, математика, економіка, психологія, філософія, право, які значно менше цікавили нацистів. Окрім кадрових чисток та ідеологізації, вони мали продемонструвати практичну корисність, щоб уникнути зменшення фінансування. Найбільше не пощастило фізиці і математиці. Причин було декілька. По-перше, вони мали суто теоретичний характер і здавалися нацистам непотрібними. По-друге, у цих двох дисциплінах традиційно був високий відсоток вчених-євреїв. Якщо в цілому серед викладацького складу частка євреїв складала лише 6%, то в цих двох дисциплінах – понад 25% [22, с. 17]. По-третє, постать єврейського фізика Альберта Ейнштейна стала політичною мішенню для нацистів. Його теорія відносності була оголошена єврейською, а ті вчені, які її поділяли, усувалися з академічної сфери. За деякими оцінками, з університетів і наукових інститутів було звільнено майже половину фізиків і математиків. Якщо до 1931 р. 10 німецьких фізиків стали Нобелівськими лауреатами, то протягом 1930-х рр. – жодного. Коли нацистський Міністр освіти Руст запитав відомого німецького математика Давида Гілберта, як справи з математикою в Геттінгенському університеті після його очищення від євреїв, той відповів: «У Геттінгені більше немає математиків» [20, с. 38].

Психологія змогла довести свою корисність в нових політичних реаліях. Її представники запропонували і здійснювали для Німецького трудового фронту психологічне тестування робітників для визначення їх придатності до певної роботи, а також допомагали у відборі офіцерів для вермахту, чисельність якого постійно зростала. Завдяки такій співпраці з владою психологія у Німеччині до кінця 1930-х рр. вийшла з тіні антропології та соціології, отримала самостійний науковий статус (власні інститути, спеціальності та професуру).

Також відносно нормально продовжувала розвиватися економічна теорія. Нацистів мало цікавили думки вчених щодо економічної політики, оскільки управління господарським комплексом вони здійснювали на основі власних уявлень і цілей, тобто без системного наукового обґрунтування. До того ж економічна теорія не була забарвлена у кольори якої-небудь політичної партії або ідеології.

Література:

1. Антропов Р.В., Антропова Н.А. Юридическое образование Третьего рейха: под «прицелом» нацистской идеологии. *Genesis: исторические исследования*. 2017. № 8. С. 30–40.
2. Бабина М.С. Высшее образование как инструмент политической власти в Третьем Рейхе. *Вестник Томского государственного университета*. 2016. № 404. С. 27–31.
3. Беркович Е. Наука в тени свастики. *Нева: литературный журнал*. 2008. № 5. С. 175–189.
4. Бронніков В.Д., Приймак О.В. Вплив політичної кон'юнктури на освіту і науку в Німеччині 1933–1945 рр. *Грані*. 2013. № 1. С. 100–103.
5. Бурашников, Д.А. Историческое знание в контексте национал-социалистической идеологии на примере творчества Эрнста Крика. *Вестник РГГУ. Серия «Исторические науки. Всеобщая история»*. 2014. № 13 (135). С. 146–156.
6. Гукасова Н.Р. К некоторым проблемам формирования национал-социалистической педагогики. *Психология и педагогика: методика и проблемы*. 2010. № 12-1. С. 124–129.
7. Давлєтов О. Бернхард Руст – від вчителя Веймарської доби до Міністра освіти, науки та культури Третього Рейху: штрихи політичного портрету. *Південний архів. Історичні науки: збірник наукових праць*. 2010. Вип. 31–32. С. 122–129.
8. Дацишина М.В. Идеологическая мобилизация молодежи: опыт нацистской Германии. *Alma mater (Вестник высшей школы)*. 2011. № 5. С. 81–96.
9. Дем'яненко Б. Освіта та виховання в умовах тоталітаризму. *Нова політика*. 2001. № 3. С. 41–45.
10. Ермаков А.М. Союз немецких девушек и реформа женского образования в нацистской Германии. *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*. 2006. № 14. С. 42–48.
11. Есипов В.В., Кузнецов С.И. Культурная политика в Третьем рейхе в предвоенные годы (1935–1939). *Известия Иркутского государственного университета. Серия «Политология. Религиоведение»*. 2015. Т. 14. С. 18–26.

12. Женин И. Между идеей и идеологией: политизация академического сообщества Германии в первой трети XX века. Логос. 2013. № 1 (91). С. 122–143.
13. Капитонов Е.Н. Капитонов И.Е. Ситуация в немецкой науке при нацистах. Вестник ТГТУ. 2008. Т. 14. № 2. С. 409–415.
14. Конопелько О.В. Реалізація ідеологічної функції держави: досвід Німеччини. Право і безпека. 2013. № 2 (49). С. 33–38.
15. Корнева Л.Н. Наука и культура в нацистской Германии в оценке германских историков. Вестник КемГУ. 2012. № 4 (52). Т. 1. С. 57–62.
16. Короткий Г.А. Гитлер, интеллектуалы и массы. Философия и культура. 2017. № 6. С. 56–80.
17. Левин В.И. Наука при тоталитаризме: Германия, 1933–1945. Alma mater (Вестник высшей школы). 2010. № 1. С. 71–75.
18. Миронов В.В., Миронова Д.В. Философ и власть: случай Хайдеггера. Вопросы философии. 2016. № 7. С. 21–38.
19. Михальченкова Н.А. Германский университет в условиях авторитаризма и тоталитаризма. Власть. 2016. № 11. С. 66–73.
20. Пленков О.Ю. Тайны Третьего Рейха: культура на службе вермахта. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. 480 с.
21. Салата О.О. Діяльність Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини в системі нацистської ідеології в 1933–1941 рр.: збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 2015. Вип. 99. С. 101–106.
22. Уолкер М. Наука при национал-социализме. Вопросы истории естествознания и техники. 2001. № 1. С. 3–30.
23. Чернуха О.В. Стан науки та освіти в Третьому рейху: збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 2015. Вип. 102. С. 97–101.
24. Чопова В.Е. Национал-социалистическая педагогика: цели и теоретическая основа. Проблемы современной науки и образования. 2016. № 21 (63). С. 46–50.
25. Эванс Р. Третий рейх: дни триумфа: 1933–1939 / пер. с англ. Б. Кобрицова, А. Галактионова. Москва: У-Фактория, Астрель, 2010. 964 с.